

SZILÁGYI MÁRTON

Theodor Mommsen és Eötvös József ismeretsége¹

Eötvös József 1850-es évekbeli szellemi tájékozódásáról és kiterjedt európai kapcsolatrendszeréről igen sok adalékkal rendelkezünk. Csak a legfontosabbakat, illetve a leginkább feldolgozottakat említve: 1854-ben Pesten látogatta meg őt Karl Theodor Welcker; ez a kapcsolat a következő években is fennmaradt: 1856-ban Eötvös utazott Heidelbergbe, ahol nemcsak vendéglátójával, Welckerral találkozott, hanem az egyetem több más professzorával is.² Erre az időszakra esik a Montalembert-rel folytatott, a szakirodalomban többször is alaposan tárgyalt levelezése is.³ Aligha mondhatjuk el azonban azt, hogy Eötvös ekkor kialakított – vagy korábbi alapokon ekkor is fenntartott – kapcsolatrendszeréről már minden tudunk. Igen kevés szó esett ugyanis eddig a Theodor Mommsennel⁴ való megismerkedéséről – pedig az akár futólagosnak is minősíthető kapcsolat kialakulása és körülményei mindenképpen megérdemlik a figyelmet. Nem csupán Eötvös miatt, hanem Mommsen szempontjából is: az ő magyarországi kapcsolatainak számos vonatkozását föltárta vagy legalábbis dokumentálta már a történeti szakirodalom, ám arról, hogy ebbe miféleképpen szövődött bele az Eötvös Józseffel való ismeretség, jóval kevesebbet tudunk. Sem a Mommsennel,⁵ sem az Eötvössel foglalkozó feldolgozások ugyanis nem kívánták módszeresen

¹ A dolgozat elkészítése során igen jelentős segítséget kaptam Prohászka Pétertől, aki számos fontos tudománytörténeti összefüggésre és szakirodalmi tételre hívta föl a figyelmemet; fogadjam ezúton is köszönetemet. A Függelék III. darabjaként közölt Mommsen-levél átirásában Bódy Márkus Rozália volt segítségemre: neki is halálával tartozom. Köszönöm Deák Ágnes fontos megjegyzéseit is.

² Vö. Bódy Pál: *Eötvös József*. Budapest, 2004. 71.

³ Lásd Concha Győző: *Eötvös és Montalembert barátsága*. Budapest, 1918.; Sötér István: *Eötvös József*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, 1967. 315–317.; Csepeli Réka: *Eötvös József levelei Charles de Montalembert-hez*. Aetas, 13. évf. (1997) 1. szám, 124–141.

⁴ Mommsenre vonatkozóan alapvető feldolgozás a négykötetes, befejezetlenül maradt életrajz, amely egy goethe-i ihletésű fejlődésregény sémájába szorítja bele hőse pályafutását: Wickert, Lothar: *Theodor Mommsen. Eine Biographie*. Bd. I. Lehrjahre 1817–1844. Frankfurt a. M., 1959.; Bd. II. Wanderjahre. Frankreich und Italien. Frankfurt a. M., 1964.; Bd. III. Wanderjahre. Leipzig–Zürich–Breslau–Berlin. Frankfurt a. M., 1969.; Bd. IV. Grösse und Grenzen. Frankfurt a. M., 1980. A régebbi szakirodalomból lásd még Hartman, L. M.: *Theodor Mommsen. Eine biographische Skizze*. Mit einem Anhang: Ausgewählte politische Aufsätze Mommsens. Gotha, 1908.; Mommsen, Adalheid: *Theodor Mommsen im Kreise der Seinen. Erinnerungen seiner Tochter*. Berlin, 1936. (= Mein Vater. Erinnerungen an Theodor Mommsen. München, 1992.)

⁵ Ezt a Mommsen-bibliográfia áttekintése alapján lehet kijelenteni: Zangenmeister, Karl: *Theodor Mommsen als Schriftsteller*. Ein Verzeichnis seiner Schriften. Im Auftrag der Königlichen Bibliothek bearbeitet und fortgesetzt von Emil Jacobs. Neu bearbeitet von Stefan Rebenich. Hildesheim, 2000. Megjegyzendő, hogy az Eötvössel való találkozás tényét röviden Lothar Wickert is megemlítette: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 393.

áttekinteni mindazt, ami erről a kapcsolatról tudható⁶ – Sötér István nagy Eötvös-mono-gráfijában például Mommsennek a neve sem szerepel.⁷ Most tehát, amikor új, eddig publikálatlan adalékok közzétételére nyílik a lehetőség a Berlinben őrzött Mommsen-hagyaték anyagából,⁸ érdemes rendszerezve összefoglalni mindazt, ami kettejük személyes és szellemi kapcsolatáról kideríthető. Mommsen és Eötvös személyes találkozója és néhány levelet eredményező ismeretsége azonban nem volt független a német történész magyarországi utazásaitól sem: a pontosabb arányokhoz tehát mindenképpen össze kell foglalnunk azt is, mi hozta Mommsent az 1850-es években először hazánkba, s egyáltalán milyen véleményét alakított ki itteni tartózkodása alatt az országról és a hazai szellemi életéről.

A 19. század második felének egyik legnagyobb történésze, a mindmáig egyetlen olyan historikus, aki megkapta az irodalmi Nobel-díjat is,⁹ nagy latin epigráfiai szövegkiadásához (*Corpus Inscriptionum Latinarum*) nem nélkülözhetette a Magyarországról és Erdélyből származó föliratokat sem.¹⁰ Ezek összegyűjtésére, átírásuk helyszíni ellenőrzésére maga a nagy tudós vállalkozott, ezért is utazott személyesen ebbe a régióba 1857-ben. Ez volt az első magyarországi útja, de később, 1866-ban is visszatért még Pestre. Az első utazását igyekezett gondosan előkészíteni, semmit sem kívánt a véletlenre bízni. Egy augusztus 1-jén, már Bécsből kelt leveléből például arról értesülünk, hogy szeptember elején utazik Pestre, s a Kolozsvárott őrzött, az Erdélyi Nemzeti Múzeum alapjának számító gróf Kemény József-féle gyűjtemény megtekintéséhez gróf Leo Thun minisztertől kért ajánlólevelet.¹¹ Ez a stratégia az egész út lebonyolítására jellemző: Mommsen minden olyan helyen, ahol anyagot remélt, segítőköt keresett, s ezekhez különböző ajánlóleveleket is vitt magával. Pontosan megtervezte utazásának minden részletét, s a rendelkezésére álló szakirodalomból azt is kigyűjtötte, hol mit érdemes megnéznie és keresnie. Pesten is csak annyit időzött, amennyi szükséges volt. Ottani tartózkodása alkalmával találkozott személyesen Eötvössel is, akitől – mint a Magyar Tudományos Akadémia alelnökétől – támogatást remélt erdélyi útjához.

⁶ Azt mindenesetre tudjuk, hogy a személyes találkozást megelőzte az olvasmányélmény. Eötvös ugyanis – könyvtárának tanúsága szerint – az 1854–1855-ben megjelent *Römische Geschichte* című művet szinte azonnal megvette és el is olvasta. Vö. Bényei Miklós: *Eötvös József olvasmányai*. Budapest, 1972. 87.

⁷ Sötér: *Eötvös József*, i. m.

⁸ Ebből a gyűjteményből egyébként már korábban is közöltek olyan Eötvös-leveleket, amelyeket az író német tudósokhoz (Friedrich von Raumerhez, illetve Rudolf Anastasius Köpckéhez) intézett: Zolnai Béla: *B. Eötvös József levelei német tudósokhoz*. Egyetemes Philologiai Közlöny, XXXVIII (1914) 71–73. Megjegyzendő, hogy amikor Zolnainak ez a publikációja készült, a Mommsen-hagyaték még nem volt szabadon kutatható, felszabadítása csak 1933-ban történt meg: Rebenich, Stefan: *Theodor Mommsen und Adolf Harnack*. Wissenschaft und Politik im Berlin des ausgehenden 19. Jahrhunderts. Mit einem Anhang: Edition und Kommentierung des Briefwechsels. Berlin–New York, 1997. 3–4.

⁹ Theodor Mommsen 1902-ben, *Römische Geschichte* című művéért kapta meg az irodalmi Nobel-díjat.

¹⁰ Erre felhívta a figyelmet, anélkül, hogy Mommsen magyarországi kapcsolataira részletesebben kitért volna: Papp Júlia: „... a’mit magunkért nem akarnánk, akarjuk Hazánkért!” Adatok a hazai ókori emlékek leírásának és gyűjtésének történetéhez – a Nemzeti Múzeummal kapcsolatos 19. század eleji sajtóhírek tükrében. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve*, XXI. (1998–1999). Budapest, 2000. 37.

¹¹ Mommsen levele G. D. Teutschhoz (Wien, den 1. August, 1857). In: Wollman, Volker (hg.): *Briefe zur Geschichte der siebenbürgischen Altertumskunde*. Bukarest, 1983. 55–56. Erre a kötetre is Prohászka Péter hívta fel a figyelmemet.

Az Eötvössel való kapcsolatfelvétel aligha volt esetleges. Mommsen mint a berlini akadémia tagja nyilván a testvérintézménynek tekinthető MTA meghatározó személyiségével akart találkozni – s bár hivatalosan gróf Desseffy Emil volt az Akadémia elnöke, az ügyeket ténylegesen irányító helyettesének, Eötvösnek a tekintélyét is jelzi, hogy Mommsen őt kérte meg támogatónak. Az Akadémia szempontjából sem lehetett közömbös a nemzetközi hírvé tudós látogatása: a tudományos testület nemrég visszanyert, de még korlátozott nyilvánosságára – új alapszabályát csak 1858-ban szentesítik – megerősítést nyerhetett külföldi tudományos kapcsolatainak ilyen látványos mozzanata révén.¹²

Eötvös és Mommsen személyes találkozásainak részleteiről nem sokat tudunk. Mommsen, ahogyan ez feljegyzéseiből és később még idézendő leveleiből kiderül, nem sok emberrel találkozott, pontosabban igyekezett csak olyan emberekkel érintkezni, akik segíthették útjának tudományos sikerében. Eötvös mellett ilyen volt még Érdy (Lutzenbacher) János, a Nemzeti Múzeum Régiségtárának vezetője¹³ – ahogyan majd látni fogjuk, tőle nem volt elragadtatva – s talán még a Nemzeti Múzeum egyéb munkatársai is, például a leveleiben is emlegetett Paur Iván. Mommsen feltehetőleg az Eötvössel folytatott beszélgetése során tájékozódott az Akadémia helyzetéről – egy később még citálandó levelében ugyanis pontos ismereteket árul el a tudós testület korlátozott tevékenységi köreiről. Konkrétan azonban annyit tudunk, hogy a német tudós feleségének így számolt be az Eötvössel való beszélgetésről 1857. szeptember 17-én: „Megismerkedtem a szeretetre méltó Eötvös báróval, akit te talán a regényeiből ismersz ...”¹⁴ Ez a megjegyzés nemcsak azért figyelemre méltó, mert Mommsen – aki privát feljegyzéseinek tanúsága szerint alig mondott jót valakire – rokonszenvvel minősítette Eötvöst, hanem azért is, mert 1857-ben eszerint nem volt képtelenség annak feltételezése sem, hogy egy művelt, az irodalom iránt érdeklődő németországi nőolvasó ismerje Eötvös nevét; Mommsen célzásának otthonossága legalábbis megengedi ezt, a német nyelvterület Eötvös-recepciója szempontjából is igen tanulságos következtetést.

A találkozó elérte legfőbb célját: Eötvös gróf Mikó Imrének szóló ajánlólevelével segítette Mommsen erdélyi tanulmányútjának a sikerét. Ezt a dokumentumot, amely a találkozó napjának dátumát, 1857. szeptember 16-át viselte magán, Kristóf György közölte az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárából.¹⁵ Eötvös itt sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy nem kísérhette el személyesen Mommsent Kolozsvárra: „Felkérve a berlini Academia által, kinek küldöttjét a lehetőségig segítsen, nem tehetek jobbat, minthogy őt hozzád utasítsam, kinek a tudományos világ köszönheti, hogy hazád szétszórt tudományos kincsei egyesítettek. Mindenek felett Mommsen úr Kemény irományait kívánja látni; ha kezeid között vannak, kérlek, közöld vele. Reményem nem soká körünkben láthatunk ismét, most csak azt sajnálom, hogy nem mehetek levellem helyett, s a német tudóst nem mutathatom be szemé-

¹² A Magyar Tudományos Akadémia 1850-es évekbeli státuszára lásd Kerényi Ferenc: „*Szólom kisebbség, bűn a hallgatás*”. Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában. Gyula, 2005. 45–57. Vö. még Eötvösnek Széchenyi Istvánhoz írott, 1858. aug. 2-i levelével; Eötvös József: *Levelek*. Szerk. és a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus. Budapest, 1976. 285–287.

¹³ Érdy (1796–1871) szakterülete egyébként elsősorban az őskor és népvándorlások volt, többek között az ő nevéhez fűződik a székesfehérvári királysírok feltárása is; ezzel kapcsolatban lásd Érdy János: *III. Béla király és nejének Székes-fehérvárott talált síremlékei*. In: Magyarország és Erdély képekben. I. kötet. Pest, Kiadják és szerkesztik: Kubinyi Ferenc és Vahot Imre. 1853. 42–48.

¹⁴ „Ich habe Bekanntschaft gemacht mit dem liebenswürdigen Baron Eötvös, den Du vielleicht aus seinem Romanen kennst ...” Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 542.

¹⁵ Kristóf György: *Báró Eötvös József levele s Finály Henrik tudósítása Mommsen kolozsvári tanulmányútjáról*. Egyetemes Philologiai Közöny, LIV (1930) 135–137.

lyesen.¹⁶ Mikó Imre személye azért is volt Mommsen számára különösen fontos, mert az 1855-ben elhunyt gróf Kemény József nagyértékű könyv-, kézirat- és oklevélgyűjteményét, amelyet a tulajdonos már 1841-ben följánlott egy múzeum céljaira, s ezt a szándékát 1854-ben végrendeletében is megerősítette, Mikón keresztül lehetett elérni.¹⁷

Mommsen elutazása előtt még igyekezett megnézni a magyar főváros nevezetességeit, s – epés megjegyzéseit ismerve meglepő módon – jó véleménye volt: „Nehezemre esett a búcsú Pest-Budától, olyan szép a város. Az utolsó este sétáltam, némileg szabadon, az ideiglenesen várkertnek berendezett budai erődítményen keresztül, és tovább, fel a hegyre, ahol a török mecset vagy még inkább a török szent sír található, hogy az Úristent ebben a fazonban is meg lehessen ismerni.”¹⁸ Megjegyzendő egyébként, hogy későbbi, erdélyi levelei is mindig kitértek a természet vagy az épített környezet értékelésére.

Mommsen szeptember 19-én érkezett Kolozsvárra – ez is azt sejteti, hogy a mindössze három nappal korábban kelt ajánlólevelet ő hozta magával, s nem postán juttatták el a címzetthez;¹⁹ mivel azonban Mikó ekkor már nem volt Kolozsváron, Finály Henrik vállalta a vendég kalauzolását. Ugyancsak ő volt az, aki a Kolozsvári Közlönyben *Publicola* álnéven cikket írt Mommsen látogatásáról.²⁰ Ez a tudósítás annál is érdekesebb, mert – sajátos módon – Mommsen látogatása nem lett sajtóesemény. Ebben persze szerepet játszhatott az is, hogy a tudós került a társasági alkalmak nyilvánosságát. S azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Ferenc József jóval nagyobb publicitással járó magyarországi körútjának utolsó szakasza majdnem párhuzamos volt Mommsen érkezésével: szeptember 5-én fejeződött be ugyanis a császárlátogatás. Ez a körülmény szintén nem kedvezett annak, hogy a magyar sajtó komolyabb figyelemmel kísérje Mommsen mozgását. Finály cikke egyébként jól leírja azt a magatartást és stratégiát, amelyet Mommsen erdélyi útja során követni akart: a tudós felkészülten érkezett, pontosan tudta, mire kíváncsi másfél napos látogatásán; egyrészt gróf Kemény József gyűjteményét akarta áttekinteni, másrészt a publikációkból számára már ismert, Kolozsvárt fennmaradt római emlékeket óhajtotta saját szemével is látni. Ez igen intenzív, egész napos kutatást jelentett.²¹ Ahogy Finály rögzítette: „Öröm volt látni ezt a szenvedélyes búvárkodást. Az idő kedvezőtlen volta dacára egész naphosszanta hol térden,

¹⁶ Kristóf: *Báró Eötvös József*, 136. Ezt a levelet tehát aligha lehet „Mommsen 1857-es erdélyi utazásáról tudósító” levélnek nevezni, ahogyan ezt Bényei Miklós egy recenziójában tette (lásd Bényei Miklós: *Közelebb Eötvös Józsefhez. Eötvös József művei*. In: Uő.: *Eötvös József könyvei és eszméi*. Debrecen, 1996. 203.), hiszen éppen a tanulmányutat lehetővé tevő, előzetesen fogalmazott ajánlólevélről van szó.

¹⁷ Vö. Egyed Ákos: *Mikó Imre időszerűsége*. In: Uő.: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély. Tanulmányok és más írások a XVII–XIX. század történetéből*. II. kötet. Csikszereda, 1997. 219–230.

¹⁸ „Der Abschied von Pest-Ofen ward mir schwer, die Stadt ist gar so schön. Den letzten Abend wanderte ich, einigermassen frei, durch die vorläufig als Burggarten eingerichteten Ofener Festungswerke und weiter auf den Hügel hinauf, wo die türkische Moschee oder vielmehr das türkische Heiligengrab liegt, um den Herrgott auch in dieser Facon kennen zu lernen.” Mommsen levele feleségének: Esztergom (Gran), 1857. okt. 21.; közli: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 610–611.

¹⁹ Ez következik a Kolozsvári Közlöny Mommsen érkezéséről beszámoló cikkéből is (1857. 126. sz.), ahol is az áll: „ajánló levelei voltak gr. Mikó Imre és róm. kath. püspök Haynald Ő nagyméltóságához...” A cikket újraközölte: Kristóf: *Báró Eötvös József*, i. m., az idézet: 136.

²⁰ Erről lásd Kristóf: *Báró Eötvös József*, i. m.

²¹ Mommsen munkabírásáról – éppen a kutatóútról született levelek alapján – így emlékezik meg Wickert: „Die nicht mit normalem Maß zu messende Arbeitslust und -kraft, die bei Mommsen fast nie versiegt, die wir aber meist nur aus dem Geleisteten erschließen können, tritt in den Reiseberichten unmittelbar in Erscheinung.” Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 389.

hol magas állványon olvasott, betűzött, jegyzett a jeles szakférfi.”²² Előzetes terveihez képest egyetlen emlékhöz nem tudott hozzáférni, erről sem mondott azonban le, úgy tervezte, visszafelé vezető útja során is betér Kolozsvárra, hogy az „ún. Teleki-kertben, külsőmagyar utcában” lévő kőmaradvány feliratát is ellenőrizze. Mommsent a munkán kívül semmi más nem érdekelt: „Látogatásokat egyáltalán nem kívánt a tudós utazó elfogadni, amint ott egy az iránt tudakozó tudományos férfiúnak határozottan kijelentette. Az én időm rövid – mondá – csak a tudomány által előmbe szabott feladatom megoldására legyen érkezésem. Úgy látszik, nem az idő eltöltése, hanem mindenek felett céljának elérése érdekli a derék tudóst; mutatja az, hogy már az első nap kifejezte óhaját a lehető gyorsan tovább utazhatás iránt; hogy a második nap déleesti 5–6 órakerest még minden igyekezetünk dacára sem kaphatánk, már aggódni kezdett volt. 20-án egész 9 óráig dolgozott nálam, ki e sorokat írom s egész napon át vele jártam; éjszakára a Kovács István, Fodor, gr. Kemény római régiségekre vonatkozó cikkeit és irományokat vitte magához tanulmányozás végett s reggeli (21) öt órakerest már úton volt Csicsó-Keresztúrra, onnét Ilosvára, Bethlenbe, onnét Tordára, Gerendre, Fejérvárra, Szászvárosra (Dr. Lészai és Fodor urakhoz), Hátszegre s onnan Szebenbe. Mindenütt ki van jelölve: kikhez száll, kiknél talál valamit, kik utasítják, sat.”²³ A Kolozsvári Közlöny egy későbbi számából, amely Mommsen gyulafehérvári tartózkodásáról tudósított, kitűnik: a cikk szerzője a magyar, pontosabban az erdélyi magyar tudományosság elismerését várta Mommsen útjától, büszkeségét pedig az itt található s eszerint egész Európa szempontjából is lényeges római emlékmű fontossága táplálta.²⁴ Ez a beállítódás egy az egyben nem mutatható ugyan ki Finály cikkéből, de teljesen aligha ütött el tőle; éppen ezért érdekes, hogy Mommsen magánhasználatú feljegyzéseiben (naplójában, illetve feleségének írott leveleiben) mennyire más szemszögből értékelte itteni tanulmányútját.

Számára az erdélyi út legfőbb támaszául ugyanis a szász tudományos élet szolgált; a már emlegetett, rendkívül gondos útielőkészületek is nagyrészt ehhez a körhöz kapcsolódtak. A szász Honismereti Egylet (Verein für Siebenbürgische Landeskunde)²⁵ például már korábban, egy 1857. május 10-én kelt levelében értesítette Mommsent, hogy levelező tagjává választotta.²⁶ Fontos személyi kapcsolatot jelentett Georg Daniel Teutsch is, akivel Mommsen rendszeres levelezésben állt. Mommsen az útitervéhez éppen Teutschtól kért javaslatot.²⁷ Teutsch eleget is tett a kérésnek, s részletes útitervet javasolt neki: szerinte Pestről Szolnokon és Nagyváradon át kellene Kolozsvárra utaznia, ahol is Mikó Imre segítségé-

²² Kristóf: *Báró Eötvös József*, 136.

²³ Kristóf: *Báró Eötvös József*, 136–137.

²⁴ A tudósítás részletét – miszerint a tudósnak „oka lesz compact betűkkel írni be naplójába” ottani tartózkodását – idézi: Kristóf: *Báró Eötvös József*, 137.

²⁵ Az egylet törekvéseinek szemleli környezetéről lásd Miskolczy Ambrus összefoglalását: Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története III. 1830-tól napjainkig*. Budapest, 1986. 1326–1332.

²⁶ Der Verein für Siebenbürgische Landeskunde levele Mommsenhez, Nagyszeben, 1857. máj. 10. In: Wollmann: *Briefe*, 50–51.

²⁷ „Mein Reiseplan liegt indeß anders; ich werde schwerlich vor September und October in die ungarischen und siebenbürgischen Landschaften kommen, was wohl auch im allgemeinen dort eine bessere Reisezeit ist. Darum muß ich mir es vorbehalten, wenigstens einen und den anderen aus dem Kreise der dortigen Mitforscher in seiner Heimat aufzusuchen. Sehr dankbar würde ich Ihnen sein, wenn Sie mir nach Wien hin darüber eine Notiz zukommen ließen, in welcher Weise ich am zweckmäßigsten, von Wien nach Pesth kommend und auf Essek und Fiume zurückgehend, Siebenbürgen so durchreisen könnte, daß ich die für den Epigraphiker wichtigen Plätze berühre.” Mommsen levele G. D. Teutschhoz, Breslau, 1857. jún. 30. In: Wollman: *Briefe*, 52–53.

vel juthatna hozzá a gróf Kemény-féle hagyatékhoz, majd Tordát, Gerendet, Marosvásárhelyet, Segesvárt, Szebent, Gyulafehérvárt, Dévát és Temesvárt érintve hagyhatná el Erdélyt.²⁸ Teutsch javaslata messzemenően figyelembe vette Mommsen céljait: részben olyan lelőhelyeket javasolt, ahol római emlékek bukkantak elő, részben pedig olyan közgyűjtemények útbajtését tanácsolta, ahol nyomtatott vagy archivális dokumentációt lehetett remélni. Mommsen számára ugyanis ez az utazás teljes egészében a tudományos kutatásnak volt alárendelve. Programjának minden eleme ezt a célt kellett, hogy szolgálja. Teutsch tanácsai pedig, amelyeket július 22-i válaszlevelében megfogalmazott,²⁹ voltaképpen meg is felelnek a megvalósított utazásnak. Ilyenformán az is valószínűleg több, mint egyszerű udvariassági formula, hogy Mommsen a már idézett, 1857. augusztus 1-jén Bécsben kelt levelét is ezzel zárta, reagálván Teutsch személyes meghívására: „A házába szőlő baráti meghívást már most is hálával elfogadom és örülök annak, hogy abban a körben egy német németek között lehet.”³⁰ A német testvériség gondolata az egész utazás legerősebb vonulatának bizonyult. Hiszen míg Finály cikke arról számolt be, hogy Mommsen Kolozsvárt a munka elsőbbségére hivatkozva minden társasági jellegű ismerkedéstől elzárkózott, a szász sajtó, jelesül a Siebenbürger Bote a brassói időzés alkalmával éppen azt hangsúlyozta, hogy miféleképpen siettek a tudós segítségére a helyi intelligencia képviselői – s bár Mommsen itt is elsősorban a munkára koncentrált, a cikkírótól sugallt benyomás mégiscsak a közējük látogató honfitárs iránti rokonszenv, „a legbarátságosabb fogadtatás” kinyilvánítása volt.³¹ A nyilvánosság tájékoztatására szolgáló tudósítások eltérő hangsúlyait messzemenően alátámasztják Mommsen sajtó, privat feljegyzései is.

Mommsennek a különböző európai országokról kialakított véleménye, rokonszenve és averziói erőteljesen összefüggtek tudományos terveivel, s kisebb részben politikai felfogásával is. Ezekből az egymást olykor átható szempontokból kétségkívül Itália számított kedvenc országának; mindazonáltal nem nélkülözhetette kutatásai során Franciaország, Svájc, Anglia, Belgium, Hollandia és – nem utolsósorban – a számára nem rokonszenves osztrák császárság többszöri fölkeresését sem.³² E birodalom, különösen pedig annak keleti fele állapotairól általában nem volt kedvező véleménye. Feleségének írott, 1857. szeptember 17-i levelében Magyarországot – rá jellemző módon – tudományos intézményrendszerének fogyatékoságai miatt bírálta; igaz, nem hallgatta el ennek okaként a politikai elnyomást sem.

²⁸ G. D. Teutsch levele Mommsenhez, Segesvár, 1857. júl. 22. In: Wollman: *Briefe*, 53–54. Itt jegyeznénk meg, hogy a szebeni levéltár Teutsch-hagyatékából már korábban közöltek négy Mommsen-levelet, amelyek címzettjét a közlő Friedrich Müllerrel azonosította: Stoia, Mircea: *Corpus inscriptionum Latinarum*. Theodor Mommsen in Siebenbürgen. Karpatenrundschaue, (4. August 1972.) 5. Jg. Nr. 31. 11. Ezeket a leveleket Wollman idézett forráskiadványa is mind tartalmazza, s ő – jóval logikusabb érveléssel – Teutschban látja a címzettet. Ehhez az állásponthez igazodtunk.

²⁹ G. D. Teutsch levele Mommsenhez, Segesvár, 1857. júl. 22. In: Wollman: *Briefe*, 53–54.

³⁰ „Ihre freundliche Einladung in Ihr Haus nehme ich schon jetzt mit allem Danke an und freue mich darauf in ihrem Kreise ein Deutscher unter Deutschen zu sein.” Mommsen levele G. D. Teutschhoz, Bécs, 1857. aug. 1. In: Wollman: *Briefe*, 56.

³¹ „Der gründliche und geistreiche römische Geschichtsforscher, Herr Professor Mommsen, weilt seit kurzem in unserer Stadt, um seine Forschungen nach römischen Altertümern in Hermannstadt und Umgebung fortzusetzen. Derselbe hat in unsern gelehrten Kreisen die freundlichste und zuvorkommendste Aufnahme gefunden. Sr. Excell. Frhr. v. Bedeus, Hr. Pfarrer Ackner, Hr. Schulrat Schuller und andere literarische Celebritäten traten mit dem berühmten preussischen Gelehrten in den freundschaftlichen Verkehr und suchten den gelehrten Gast in seinen Forschungen nach Kräften zu unterstützen.” A Siebenbürger Bote 1857. okt. 3-i számát idézi: Stoia: *Corpus inscriptionum Latinarum*, 11.

³² Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. IV. 123–179., különösen: 123–124.

Szerinte a tudományos intézmények el vannak nyomva, az Akadémia nem vehet fel tagokat, a Nemzeti Múzeum annyi pénzt sem kap, hogy polcokat csináltasson, az egyetem pedig csak vegetál, s a könyvtári termeit is vissza kell adnia a ferenceseknek.³³ Ennek kapcsán például megemlítendő – bár Mommsen erre konkrétan nem utalt –, hogy a kormányzat csak ezekben az években engedélyezte a Régészeti Bizottság létrejöttét,³⁴ és ekkor indulhatott meg a Régészeti Közlemények is. Igen valószínű egyébként, hogy az Akadémia állapotról szóló híreket magától Eötvöstől vette – hiszen azt pontosan tudjuk, hogy vele személyesen is beszélt. Mommsen lesújtó ítélete nagyrészt egyébként annak szólt, hogy az őt leginkább érintő tudományterületen nem nagyon talált megfelelő szakembert;³⁵ Érdy Jánost egyszerűen „marhá”-nak nevezte. Ezen a véleményén nyilván nem sokat javított az a konfliktus sem, amelyet az alább függelékben közölt levelekből rekonstruálhatunk, s amely kapcsán Eötvös közbenjárását is kérte: Érdy ugyanis nehézségeket támasztott bizonyos, Mommsentől megrendelt viasztablák lemásolása ügyében, bár ezt aztán egy mentegetőző levélben Érdy maga próbálta megmagyarázni.³⁶

Elmarasztaló véleményét később, egy Csicsókeresztúron szeptember 21-re datált levélben részletesebben is kifejtette. Szerinte Magyarország a legnyomorúságosabban szervezett nemzet, határtalan tudatlanság jellemzi azokat az embereket, akik itt tudósnek nevezik magukat. Latinul csak a papok tudnak, az újszülött magyar nyelv pedig a klasszikus képzés minimumát is elnyomta már. A magyarok büszkesége keleti származásuk tudatán és forró vérükön alapul, s ezen kívül nemzeti szenvedéseiket és mártíriumukat sorolják föl a külföl-

33 „Freilich ist der Zustand der wissenschaftlichen Dinge hier entsetzlich. Akademie, Museum, Universität, einst Lieblings- und Nationalanstalten, werden jetzt mit, wahrscheinlich berechneter, Folgerichtigkeit unterdrückt. Die Akademie darf keine Mitglieder aufnehmen; das Museum bekommt nicht einmal das nötige Geld um Gestelle machen zu lassen; die Universität vegetiert in Provisorium und muß ihren Bibliothekraum den Franziskanern zurückgeben, denen Joseph ihn wegnahm. Die Wut über dieses tückische Verfahren lähmt jede Privatätigkeit; kein Mensch schreibt, keiner sammelt. Der zeitige Museumsecretär, Hr. von Erdy, obwohl selber ein Vieh mit der Schleife, hörte doch, wie und wo er mich sah, nicht auf – buchstäblich – auf Wien und die 60 000 böhmischen Kellner zu schimpfen, mit denen Ungarn jetzt regiert. Der alte Honvedoffizier machte es ähnlich; was er gesammelt hat, ist aus älterer Zeit, und wenn er von seinen ehemaligen Plänen für die wissenschaftliche Erkundung Ungarns, von seinem alten Eifer für diese Dinge sprach, so zitterte seine Stimme und wurden ihm die Augen feucht. Ich habe freilich nicht darunter zu leiden und spüre wie begreiflich nichts von jener Eifersucht, über die die Grazer und die Wiener klagen.” Mommsen levele feleségéhez, Budapest, 1857. szept. 17. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 605–606. Wickertnek a levélhez fűzött jegyzete szerint egyébként a „der alte Honvedoffizier” Paur Iván, akiről Mommsen korábban azt írta: “Ex-Honved-Obrißtlieutenant und zur Zeit der einzige Ungar, der es der Mühe wert hält um eine Inschrift zu lesen niederzuknien.”

34 Vö. Fráter Jánosné: *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai 1854–1949*. Budapest, 1974. 217–228.

35 Megjegyzendő, hogy római epigráfiával ekkor Magyarországon Rómer Flóris foglalkozott behatóan (vö. Kanozsay Margit: *Rómer, az epigraphus*. In: Régészeti dolgozatok 1. Budapest, 1958. 33–44.), ő azonban ekkor Győrött tevékenykedett (Banner János: *Rómer Flóris emlékezete*. In: Régészeti dolgozatok 1. Budapest, 1958. 6–7.), tehát kivülesett azon a körön, amellyel Mommsen ekkor személyesen találkozhatott.

36 Mommsennek egyébként elküldték az 1871-ben, 75 éves korában elhunyt Érdy nyomtatott gyászjelentését is: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftensammlung. Mommsen-Nachlass

dieknek. Irodalmuk újságcikkekből áll, úgynevezett államférfiak pedig – jobban megvizsgálva – nem mások, mint irodalmárok.³⁷

Nem volt azonban jobb véleménnyel a románokról sem. Érzékelt Erdélyben a nemzeti-ségi ellentéteket és a lappangó feszültségeket is; klasszika-filológusként pedig ő is szembe-sült azzal kérdéssel, hogy fölfedezhetők-e az újlatin nyelvet beszélő nép jellemvonásaiban római vonások – s erre a kérdésre tagadólag válaszolt. Szerinte a románokat egész karakterük – nem beszélve vallásukról – inkább a szlávokhoz közelállónak mutatja. A magyar-ellenes atrocitásokat is egészen természetes módon magyarázta meg: a román paraszti la-kosság egyszerűen földesurait támadja meg és veri agyon.³⁸ Zalalnán szembe-sült azzal, hogy a háborús pusztítás nyomai még mindig megfigyelhetők, jobban, mint Nagyenyeden; rögzítette azt az értesülését is, hogy – akárcsak Abrudbányán – az összes németet és mag-yart, azaz a teljes hivatali személyzetet családjukkal együtt megszárolták le a románok. Fi-gyelemreméltó módon foglalta össze Erdély 1848–1849-es eseményeit, egy olyan térségi sa-játosságot föltételezve, hogy Európának ebben a részében – szerinte – a fajok harcát (Rassenkrieg) elindító személyek mind örülettel fizettek lázításukért; három példája erre Széchenyi, Avram Jancu és Jellasics.³⁹ Ez a vélemény azért figyelemreméltó – bár történe-

³⁷ „Dabei war mir [in Klausenburg – a sajtó alá rendező beszúrása. Sz. M.] mein ungarischer Freund mit aufopfernder Gefälligkeit behilflich; nur daß die Leerheit, Großmüligkeit und Hoffart dieser ungarischen Leute einem alles, auch das Dankgefühl verleidet. Wenn ich nach den Erfahrungen urteilen soll, die ich hier in Pest gemacht, so sind die Ungarn noch bei weitem die dürftigst organi-sierte Nation, die mir vorgekommen ist. Die Unwissenheit und Gelichgültigkeit auch derer, die sich Gelehrte nennen, ist grenzenlos; es kann kein Mensch Latein mehr als die Geistlichen – die neugeborene ungarische Sprache hat das Minimum klassischer Bildung völlig erdrückt. Ihren Stolz, der sich auf nichts basiert als auf ihr „Orientalem-tum“ und ihr »heißes Blut«, werfen sie ei-nem ebenso an den Kopf wie ihre Leidensgeschichten, in deren Märtyrertum sie sich sonnen; und schließlich wird dann alles auf die Nation bezogen und die dem Fremden erwiesenen sorgfältig aufgezählten Verdienste diesem insofern zur Last geschrieben, als er sie in Achtung gegen die Na-tion abzutragen hat. Ihre Literatur besteht in Feuilletonblättern; ihre sogenannten Staatsmänner, mit denen sie eine komische historisch-kritische Wichtigtuerei treiben, sind beim Licht besehen nichts als Literaten und nur zu brauchen in einer so nichtigen Staatsmaschine, wie die alte ungar-ische war.” Czisko Keresztur [helyesen: Csicsókeresztur], 1857. szept. 21. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III., 606. Wickertnek a levélhez fűzött jegyzete szerint a „mein ungarischer Freund” kifejezés gróf Mikó Imrére vonatkoznék. Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy Mommsent kolozsvári tartózkodása alatt nem az ekkor távollévő Mikó, hanem Finály segítette. Valószínűleg az utalás inkább rá vonatkozik.

³⁸ „Jenseits ist die kleine Walachei, daß heißt die ganze Landbevölkerung ist walachisch, nur daß in den Dörfern meist ein paar sogenannte Höfe ungarischer Edelleute liegen, einstöckige gewöhlich sehr bescheidene, öfters ärmliche Gebäude, und einen (so) ungarischen Pächter oder Verwalter (Hofrichter). Darum ist die Ungarnhetze hier auch ganz natürlich: es waren einfach die Bauern, die ihre Gutsherren totschiugen und die Höfe ausraubten. Wie man aber ernstlich für die Walachen die römische Nationalität in Anspruch nehmen kann, ist unbegreiflich; dem ganzen Charakter nach sind die Slaven und gehören mit gutem Recht zu der slavischen Kirche.” Dobra, 1857. okt. 10. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III., 609–610. Egy másik levelében az ottani románok viseletéről is leírást adott: Temesvár, 1857. okt. 11. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III., 610.

³⁹ „Die Zerstörung ist indes hier [Zalalnán – Sz. M.] noch fürchterlicher als in Enyed; von den c. 900 Häusern, die Zalalna früher hatte, liegen noch die Hälfte in Ruinen. Alle Ungarn und Deustchen, das gesamte Bematenpersonal mit Frauen und Kindern ist hier massakriert worden – ebenso in Abrudbanya. Der Führer der Walachen bei diesen K. K. Rettungstaten, ein Gutbesitzer Janku, ein Moz, d. h. ein walachischer Mulatte, lebt jetzt in Abrudbanya im Wahnsinn – er hatte, im guten Glauben an die Emancipation seiner Nation und die derselben vom FML Coronini zugesicherte

tileg erősen megkérdőjelezhető –, mert eszerint Mommsen mintha úgy fogta volna föl a magyar szabadságharc kirobbanását, mint amely szervesen és logikusan következne a reformok megindulásából, hiszen csak így lehetett az 1848-ban a hadügyre semmilyen irányító befolyással nem rendelkező, az összeomlása után pedig a politikai életből is teljesen kimaradó Széchenyit is a „Rassenkrieg” kirobbanásának felelőseként emlegetni, ráadásul Avram Jancuval és Jellasiccsal együtt. Aligha lehet ugyan egyértelműen kideríteni, Mommsen információi milyen forrásra mennek vissza, s egyáltalán, interpretációja mennyire tekinthető egyéninek, de figyelemre méltó Széchenyi személyének és a magyarországi reformoknak ez az erőteljes azonosítása; s ezen a ponton arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy maga Széchenyi az 1840-es évek német sajtójában publikált cikkeiben egy olyan önértelmezést dolgozott ki, amely saját tevékenységét mindenféle, addig bekövetkezett politikai változás kezdeteként állította be.⁴⁰ S bár ebben az önképben még értelemszerűen nem kaphatott helyet a csupán később bekövetkező szabadságharc, ám egy ilyesféle, Mommsen ímént idézett szavaiban megmutatkozó szemlélet tekinthető akár Széchenyi korábbi, saját személyét fölnagyító értékelése logikus folytatásának is – nem zárható ki tehát az sem, hogy Mommsen felfogásába akár Széchenyi német nyelvű publicisztikai munkásságának a visszhangja is beszüremkedhetett.

Mommsen útlevelei igen kevés említést tartalmaznak a különböző személyekkel való megismerkedésére: a tudós láthatólag igen keveset törődött a társasági kapcsolatok építésével, illetve ennek csak akkor tulajdonított jelentőséget, ha az későbbi tudományos hasznot ígért. Éppen ezért figyelemreméltó, hogy erdélyi útja során láthatólag egyetlen olyan emberrel találkozott, aki komoly benyomást tett rá: ez pedig nem volt más, mint Haynald Lajos gyulafehérvári püspök. Róla ugyanis olyan kisportrét rögtönzött, amely nem volt szoros kapcsolatban azzal, hogy ez az ismeretség mire is lehet majd felhasználható. Mommsen szerint Haynald az egyházfő igazi példája; úgy mutatja be őt, hogy a püspök az egyik megalapítója a magyarországi antijozefinista irányzatnak; a császár testvérének a nevelője – s ilyenformán komoly befolyással rendelkezik –, amellet viszont szeretetreméltó ember, minden nyelven tud, és a műkedvelő szintet meghaladó mértékben ért a botanikához is.⁴¹

Schenkung der kaiserlichen Domänen, den allerhöchsten Auftrag pünktlich wie ein Walach vollzogen; als ihm aber dann nicht Wort gehalten, die Domänen mit Militär den Walachen wieder abgenommen wurden, warf er dem Kaiser die Tapferkeitsmedaille etc. vor die Füße, ward ein paar Jahre eingesperrt und lebet jetzt wahnsinnig in Abrudbanya – der ehemalige »König der Schneeberge«, wie seine Rumänen ihn nannten. Das Schicksal hat alle drei fürchterlich getroffen, die hier die Nationalitäten aufgestachelt und den Rassenkrieg eingeleitet oder hervorgerufen haben – Széchenyi ward verrückt, Jellacic ist auf dem Wege dazu, Janku ist dazui der dritte. Es ist ein Land voll Jammer; man trifft keine Familie, die nicht ein oder mehrere Glieder damals eingebüßt hätte; aller Wohlstand ist untergraben, die Zuversicht tief erschüttert...” Zalatna, 1857. szept. 25. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III., 606–607.

⁴⁰ Ennek az imázsformálásnak a kapcsán lásd Völgyesi Orsolya: A Széchenyi-Kossuth vita mellékzintere: a Pest megyei büntetőeljárás reform ügye 1841-ben. *Századok*, 139. évf. (2005) 619–627.

⁴¹ „Ich schrieb Dir zuletzt aus Karlsburg, wo ich noch drei Tage (28 29. 30 Sept.) blieb, beschäftigt teils mit der Aufnahme der dort und in der Umgebung zerstreuten Steine, teils mit der Entzifferung der in Enyed erhaltenen Wachstafeln. Die Gegend ist ziemlich gleichgültig, zunächst un die Stadt kahl wie es sich für eine Festung schickt, die Berge rings umher auch nicht sehr schön, einzig der »Zuckerhaut« merkwürdig durch seine Form. Die sogenannte Stadt ist ein abscheuliches zwischen großen ungepflasterten Plätzen verzetteltes Häuserbündel [a lapszélén: Schön ist die Kathedrale, in der Festung – a sajtó alá rendező megjegyzése nyomán, Sz. M.], so daß ich meinem Schöpfer und seinem Vertreter in Karlsburg, dem Bischof Ludwig Haynald dankte mich von dort erlöst zu haben. Der Mann selbst ist merkwürdig und wird gewiß noch mehr von sich reden ma-

S hogy ez a benyomás nem múlt el nyomtalanul, azt egy jóval későbbi, 1870-es levele is bizonyítja, amelyben arra reagál, amikor kollégája, Wilhelm Henzen próbálta figyelmébe ajánlani Haynaldot: „Ön ajánlja nekem Haynaldot. Őt én magam is láttam, s egyházfői benyomást tett rám; bár azzal a megszorítással, hogy semmiképpen nem óhajtanék az ő jogára alatt élni. De aki rendelkezik a területen-kívülség privilégiumával, pompásan kijön vele. Csodálatos jelenség, ahogyan a klérusnak ez a régi nemese a modern udvari papságtól legyőzetik; az embert arra emlékezteti, ahogy a francia arisztokrácia harcolt XIV. Lajos-sal.”⁴² Összességében tehát nem túlzás a kijelentés, hogy első magyarországi útja során mindössze két személyesről fogalmazott meg Mommsen pozitív véleményt: Eötvösről és Haynaldról. Mindkét esetben folytatása is lett a személyes találkozásnak, még ha nem is túl intenzív formában. A berlini Mommsen-hagyatékban például Haynaldnak három levele is fennmaradt;⁴³ az Eötvös és Mommsen közötti levélváltás darabjait pedig a függelék tartalmazza. Innen az is kiderül, hogy a kezdeményező Mommsen volt, hiszen az ő javaslatára lehetett Eötvös levelező tagja a római régészeti intézetnek, márpedig Eötvös első levele éppen ezt a megtiszteltetést köszöni meg. Mommsen láthatólag olyan embereknek akart közölni levelező tagságot, akik pozíciójuk folytán is méltók voltak rá (ne feledjük, a Nemzeti Múzeum 1843 és 1869 között hivatalban lévő igazgatója, Kubinyi Ágoston is megkapta a levelező tagságot),⁴⁴ ám ehhez nyilván hozzájárult az is, hogy Mommsen jó véleménnyel volt róluk. Az Eötvössel való levélváltás folytatása pedig annak volt köszönhető, hogy a köszönetmondáson túl Eötvös kérdéssel is fordult Mommsenhez: fiatal katolikus teológusok esetleges németországi tanulmányaihoz keresett helyszíneket. Az Eötvös-szakközlönyből nem kapunk információkat arról, miért volt ez Eötvös számára oly annyira fontos probléma, s egyáltalán milyen befolyása lehetett volna egy ilyen ösztöndíj-prog-

chen. Ein echtes Exemplar des Kirchenfürsten, einer der Begründer, wie er selbst sagte, der neuen antijosephinischen Richtung in Ungarn, Erzieher des Bruders des Kaisers und bei diesem höchst einflußreich, Propaganda machend zugleich für die katholische Religion und die Untertanenloyalität, dabei aufgeweckt, liebenswürdig, aller Sprachen mächtig, ein mehr als dilettantischer Botaniker und auch sonst durchgebildet, so daß für jeden, der nicht von ihm abhängt, mit ihm recht gut und selbst auf gleichen Fuß zu verkehren ist.” Nagyszében, 1857. okt. 3. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III., 607–608.

⁴² „Empfehlen Sie mich Haynald. Ich habe selten jemand gesehen, der mich so den Eindruck eines Kirchenfürsten gemacht hat; freilich auch mit dem Beisatz, daß es mir keineswegs gefallen würde unter seinem Szepter zu leben. Aber wer das Privilegium der Exterritorialität hat, kommt vortrefflich mit ihm aus. Aber es ist eine wunderbare Erscheinung, wie dieser alte Adel der Klerisei dem modernen Hofpfaffentum unterliegt; man wird erinnert an den Kampf der französischen Aristokratie gegen Louis XIV.” Berlin, 1870. jan. 23. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III., 608.

⁴³ A három levél dátuma: Pest, 1871. dec. 17.; Budapest, 1882. jún. 2.; Kalocsa, 1882. jún. 12.: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen-Nachlass. Érdemes arra is felhívni is a figyelmet, hogy ugyanezen közgyűjteményben kilenc olyan Haynald-levelet is őriznek, amely 1870 és 1883 között Carolyne Sayn-Wittgensteinhez íródott (Nachlass Sayn-Wittgenstein). Ezeknek a személyes kapcsolatoknak a párhuzamául lásd Deák Ágnes: *Lady Blennerhassett és Haynald Lajos érsek barátsága*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 7. (1995) 3–4. sz. 83–96. A történeti háttérre pedig Adriányi, Gabriel: *Ungarn und das I. Vaticanum*. Köln–Wien, 1975. (Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte Bd. 5); Lakatos Andor: *Haynald Lajos közéleti és politikai tevékenysége*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 7. (1995) 3–4. sz. 97–150.; Uő.: *Közvetítés és kiegyenlítés: Haynald Lajos szerepe az autonómia-mozgalom 1867–1871 közötti időszakában*. In: Sarnyai Csaba Máté (szerk.): *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918*. Budapest, 2001. 19–130.

⁴⁴ Kubinyi Mommsenhez intézett, 1858. november 18-i köszönőlevelét lásd Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen-Nachlass

ramra; a levélváltás érdekességét azonban ez még inkább növelheti. Mommsen a részletes válaszon túl egy másik kéréssel is fordult Eötvöshöz: a Nemzeti Múzeumból megrendelt epigráfiai másolatok sürgetésére kérte föl. Eötvös közben is járt az ügyben, erre mutat, hogy Érdy János azonnal levélben magyarázta meg Mommsennek a késlekedés okát. S bár Eötvös ettől kezdve ebben az ügyben nem exponálta magát – erre feltehetőleg már szükség sem volt –, mégis fontosnak tűnt a Mommsen-hagyaték többi, ehhez a kérdéshez kapcsolódó levelét is közreadni, hogy a probléma egészét meg lehessen érteni. Az Eötvös és Mommsen közti kapcsolat következő, a hagyatékból rekonstruálható utolsó egysége pedig a német tudós akadémiai tagságának az ügye: a cím odaítélésében Eötvös mint az MTA akkori elnöke nyilván szerepet játszott. Azt nem tudni, Mommsen következő magyarországi látogatásakor, 1866-ban találkozta-e ismét személyesen. Bizonyos, hogy Mommsen ekkor felkereste a Nemzeti Múzeum akkori igazgatóját, Pulszky Ferencet;⁴⁵ egyébként pedig meglehetősen csüggedten nyilatkozott feleségének írott levelében a társasági kapcsolatok ápolásának kényszeréről, még akkor is, ha céljait sikerült elérnie.⁴⁶ Mommsen véleménye tehát – bár talán valamennyit finomodott – nem vált kedvezőbbé Magyarországról; Eötvössel való ismeretségének következetesen pozitív hangsúlyai már csak ezért is érdekesek.

FÜGGELÉK

I.

(Eötvös József Theodor Mommsennek, Pest, 1858. január 12.)⁴⁷

Pest 12/1 858

Hochgeehrter Herr!

Als ich nach längerer Abwesenheit vor ein paar Tagen nach Pesth zurückkam, fand ich einen Brief Dr. Henzens aus Rom,⁴⁸ worin mir derselbe anzeigt, dass mich das Institutio Archeologico, auf Ihren Vorschlag zum correspondirendem Mitglied ernannt habe. Für vernünftige Leute soll jede Stellung eigentlich nur dann angenehm sind, wenn sie dieselbe auszufüllen im Stande sind, und meine Ernennung sollte [sic!] mir aus diesem Gesichts-

⁴⁵ Erről lásd Merényi Hajnalka: *A Pulszky-Szalón*. Budapesti Negyed, 2004. tél (46. sz.) 339. Érdekes módon egyébként Pulszky Ferenc emlékiratában nem emlékezik meg a Mommsennel való ismeretségéről, nevét csak egyetlen egyszer, egészen más összefüggésben említi csupán: vö. Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus. I. kötet. Budapest, 1958. 88.

⁴⁶ „Mein Aufenthalt in Ungarn war sehr anstrengend und sehr ergiebig für meine Zwecke, aber unerfreulich. Das ganze Land ist ein großer Schmolllwinkel und schlimm genug, daß es dazu alle Ursache hat. Die Bekanntschaften, die ich machen mußte, um zu meinem Zwecken zu gelangen, waren sonst wenig erbaulich; es waren meist katholische Geistliche und in meinem Leben habe ich nicht so viel Latein gesprochen und so viel Mühe gehabt mir über das kauderwelsche Sprachgemenge meiner guter Herren Wirte das Lachen zu verbeißen.” Bécs, 1866. okt. 3. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 606. Mommsen ezen utóbbi szavait, tudniillik hogy folyamatosan latinul kellett beszélnie, nem könnyű értelmezni, hiszen az aligha hihető, hogy a magyar főpapokkal vagy legalább többségükkel ne lehetett volna németül szót érteni; a német tudós ekkor is nyilván egy-két esetből általánosíthatott igen sietősen

⁴⁷ A levél lelőhelye: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen-Nachlass

⁴⁸ Wilhelm Henzen (1816–1887), régész, epigrafikus, a római Régészeti Intézet titkára, Mommsen munkatársa a Corpus Inscriptionum Latinarum elkészítésében

punkt eigentlich eben so unangenehm sind, als sie mir unerwartet war; und doch kann ich nicht verhehlen dass ich durch dieselbe freudig überseht ward, und zuvor nicht wegen der unverdienten litterarischen Aufzeichnung, sondern weil mir von Henzens Brief die Überzeugung giebt, dass Sie Sich meinen freundlich erinnert haben. Nehmen Sie meinen Dank dafür, und die Versicherung dass mir den neuen Titel schon darum nun Freude machen wird weil ich ihn immer als einen Beweis Ihres Wohlwollens betrachte.

Da ich ganz Ihrer Ansicht bin, und einsehe, wie sehr es in unseren Interessen liegt, für gewisse Fächer der Wissenschaft die bei uns so zu sagen brach liegen, dadurch zu sorgen, dass wir begabte Jungeleute eigens dafür bilden lassen, was wie natürlich mir auf fremden besonders deutschen Anstalten geschehen kann; so habe ich für diese Ansicht mehrere unsere Bischöfe zu gewinnen gesucht. Ich glaube dass es mir möglich sein wird 2–4 jungen Theologen oder Priester zu diesem Zweck nach Deutschland zu schicken, nur muss ich Sie bitten mir mitzutheilen wohin diese jungen Männer (Ihrer Ansicht nach) am besten zu schicken wären. – Ich muss hier noch bemerken, dass nachdem es sich von catholischen Theologen handelt, der bezeichnete Ort keine eine protestantische Universität, sondern erst möglich ein solcher Ort sein müste [sic!] wo die jungen Leute, in seinen catholischen Kloster oder Seminarium unterzubringen wären. – Da ich mit einiger Müte, und der gehörigen Beschwerlichkeit, für denselben Zweck auch einige nicht geistliche Patrone zu gewinnen hoffe, bei denen der confessionelle Charakter der Universität kein Hinderniss ist, oder die nur protestantische Anstalt verzeihen, so bitte ich nur auch eine solche zu bezeichnen. Es handelt sich natürlich nicht darum wo die berühmtesten Lehrer dociren; sondern darum: wo die jungen Leute am meisten lernen können. Wie natürlich würden Sie mich sehr verbinden wenn Sie mir zugleich mittheilen wolten [sic!], wie hoch sich die Kosten für jeden jungen Mann jährlich ungefähr belaufen werden. Indem ich mich Ihrer freundlichen Erinnerung empfehle zeichne ich mich mit Hochachtung

Ihr ergebenster Diener

B. Jos. Eötvös

II.

(Theodor Mommsen Eötvös Józsefnék, Berlin, 1858. október 23.)⁴⁹

Verehrter Herr Baron!

Ich nehme fast Anstand Sie nach einem so langen Schweigen wieder an mich zu erinnern; dennoch will ich es darauf wagen, daß Sie mir verzeihen werden, was doch nur zum Theil meine Schuld ist. Denn Ihr Brief fand mich krank, meine Wohnungsänderung⁵⁰ darauf und Todesfälle in meiner Familie⁵¹ haben mich so in äußerliche und innerliche Verwirrung ge-

⁴⁹ A levél lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Levelestár

⁵⁰ Mommsent 1858. január elsejétől hívták meg a berlini egyetemre, a Breslauból való elköltözés azonban az év tavaszáig elhúzódott. A költözködés azonban nem volt egyszerű; ahogy Theodor Mommsen testvéreinek, Tychonak megírta egy április 11-i levelében, felesége a költözés kitűzött napja előtt megbetegedett, így Mommsen egyedül utazott Berlinbe. Bővebben lásd Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 397–398.

⁵¹ 1858-ban halt meg ugyanis Karl Reimer (1801–1858) könyvkereskedő, Mommsen apósa; a szomorú eseményről így számolt be 1858. július 29-i levelében Otto Jahnnak (rőla lásd az alábbi jegyzetet): „Liebster Jahn! ich muß leider Dir heute das Schwerste berichten, Reimers Tod.” Theodor Mommsen – Otto Jahn Briefwechsel 1842–1868. Hg. von Lothar Wickert. Frankfurt a. M., 1962. 224–225. Arról, hogy Mommsent mennyire megviselte a halálhír: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 442–445.

stürzt, daß meine ganze Korrespondenz zerrüttet ist, und ich überall wieder von vorne anfangen muß.

Zunächst also empfangen Sie hiebei das Diplom des römischen Instituts, das mir zur Uebersendung übergeben und leider! auch weit liegen geblieben ist. Mögen Sie viel oder wenig Gelegenheit haben die unmittelbaren Zwecke dieser Anstalt, die eben jetzt definitiv zu einer bleibenden preußischen Institution erhoben worden ist, zu fördern, so gewiß ist doch, daß Sie an derselben schon wegen ihres internationalen Geehrtheit ein gewisses Interesse nehmen werden. Wenn die Archäologie mehr als die meisten Fachwissenschaften die verschiedenen Sprachen und Stimmen – zu ihrem Theil versteht sich – zusammenfaßt, so hat jenes Institut darin kein kleines Verdienst; und Sie finden sicher Gelegenheit auch vom Donaulande aus ihre Mittheilungen zuzusuchen.

Sie richteten eine Frage an mich wegen Aussendung jüngerer Katholiken auf deutsche Bildungsanstalten, deren Antwort jetzt vielleicht zu spät kommt; doch will ich sie nicht unterlassen. Ich setze dabei voraus, daß klassische Philologie der Gegenstand ist, den Sie zunächst im Sinn haben, und kann in diesem Falle und entschieden für Bonn mich aussprechen. Diese Universität ist ohne Zweifel jetzt für die verschiedenen Zweige der klassischen Philologie die am besten besetzte, besser im Ganzen als die einzigen daneben zu nennenden, Göttingen und Berlin. Daß das Lateinische dort besser vertreten ist als das Griechische, wird für Ihre Zwecke wohl nützlicher sein als das Umgekehrte. Dort lehrt Nitzsch,⁵² weit der namhafteste Kenner der lateinischen Sprache besonders in ihrer älteren Periode, als Metriker, Stilist, vor allem als Pädagog im höchsten Grade ausgezeichnet. Neben ihm wirkt Otto Jahn,⁵³ dessen seltene Vereinigung von Philologie und Kunstarcheologie gewiß auch Ihnen bekannt ist, so wie sein Mozart und seine Arbeiten über unsere deutsche klassische Litteratur. Auch Welcker⁵⁴ ist noch einigermaßen thätig und eine Menge junger Kräfte zieht frisch ein. Zugleich ist es diejenige philologische Facultät Deutschlands, die am meisten ausländische Schüler zählt, und die einzige namhafte einer paritätischen Universität angehörige. Wenn es möglich zu machen, daß die jungen Leute von da noch dazu ein Jahr nach Berlin gingen – es thun dies katholische Theologen aus dem Rheinland sehr häufig und der Klerus dort scheint es mit Recht für förderlich zu halten eine Anzahl wohl- und durchgebildeter Zöglinge an der freien Bewegung auf unseren Universitäten theilnehmen zu lassen – so wär dies freilich am wünschenswerthes zugestimmt. Haupt,⁵⁵ Böckh,⁵⁶ Bopp,⁵⁷ K. Kollar, Lepsius⁵⁸ und andere Männer gewähren die mannigfachste An-

⁵² Karl Immanuel Nitzsch (1787–1866), 1822 és 1847 közzött a rendszeres és gyakorlati teológia professzora Bonnban, majd 1847-től 1866-ig egyetemi lelkész Berlinben.

⁵³ Otto Jahn (1813–1869) a klasszikus irodalom és a régészet professzora Greifswaldban, majd Lipcsében és Bonnban. Négykötetes Mozart-életrajzával (1856–1859) a zenetudomány történeti stúdiumainak egyik megalapítója. Róla lásd még Mommsen, Theodor: *Otto Jahn* (1869) In: *Uő.: Reden und Aufsätze*. Berlin, 1905. 458–461.

⁵⁴ Friedrich Gottlieb Welcker (1784–1868) klasszika-filológus, régész; 1816-ban nevezték ki professzornak Göttingenben. 1819-től 1854-ig tanított Bonnban, majd lemondott tisztségeiről és visszavonult.

⁵⁵ Moritz Haupt (1808–1874) 1841-ben lett a német nyelv és irodalom professzora Lipcsében. 1850-ben politikai okokból elmozdították, majd 1853-ban Berlinben – Lachmann utódjaként – kinevezték a klasszikus irodalom professzorává. 1861-ben a tudományos akadémia titkára lett.

⁵⁶ August Böckh (1785–1867) 1807-ben lett professzor Heidelbergben, majd 1811-től Berlinben tevékenykedett. A modern értelemben vett ókortudomány és a görög epigrafika egyik megalapítója.

⁵⁷ Franz Bopp (1791–1867) nyelvtudós, 1825 és 1864 között tanított Berlinben.

regung; und zu befürchten ist ernstlich hier von confessioneller Seite nicht mehr als an jedem anderen Orte, wo man extra clausuram ist.

Paur schreibt mir, daß Erdy Schwierigkeiten macht die Wachstafeln dem von mir beauftragten Zeichner Hrn. Varsanyi dazu auszufolgen. Da die Sache bei meiner Abreise vollständig abgeredet und der Preis bedungen war, so muß hier wohl irgend ein Mißverständniß oder eine bloß momentane Grille des einigermaßen verdrießlichen alten Herrn im Wege sein; ich bitte recht sehr ein Wort der Güte drein zu reden. Sonst müßte ich, da ich die Zeichnungen gar sehr bedenke, mich durch die hiesige Akademie an Hrn v. Széchényi wenden⁵⁹ und große Weitläufigkeit und nun andere machen. Ohne Zweifel schlichten Sie die Angelegenheit mit ein paar verständigen Worten.

Berlin 23 Okt 58 (Bernburger Nr. 8)

Herzlich der Ihrige
MommSEN

III.

(Eötvös József Theodor Mommsennek, Pest, 1859. január 29.)⁶⁰

Pest 29/1 859

Euer Wohlgeboren!

Da ich abwesend war, war es mir durch längere Zeit unmöglich mich mit Hn. Érdy und Kubinyi persönlich zu besprechen. Übrigens habe ich dem letzteren den Inhalt Ihres geehrten Schreibens mitzuthetilt, und ihm gebeten der Nöthige zu veranlassen; nachdem das Museum unter seiner Leitung steht, und ich ihm seinen Geschäftskreises nicht beschränken will. – Nachdem mich Erdy, mit dem ich mich nach meiner Zurückkunft bespreche, versichert hat, das es ihm nie auch nur im entferntesten in dem Sinn gekommen sei die Zeichnung der Tafeln für Ihren Gebrauch zu verweigern; so war ich überzeugt dass bis jetzt alles längst in der Ordnung ist, und wurde wenig überrascht, als ich vor einigen Tagen von Erdy erfuhr dass die Tafeln noch nicht copirt sind. Ich ersuchte ihm und Kubinyi neuerdings das Nöthige zu veranlassen, und an Sie zu schreiben, und schliesse nun früheren Brief diesen Zeilen bei mit der Bitte in dieser Angelegenheit einige Worte an Kubinyi selbst zu richten, der so weil ich ihn kenne sich dadurch dass er Ihnen dienen kann, sehr geehrt fühlen würde. Empfangen Sie die Versicherung der ausgezeichneten Hochachtung mit der ich bin

Euer Wohlgeboren
ergebenster Diener
B. J. Eötvös

⁵⁸ Richard Lepsius (1810–1884) 1846-tól az egyiptológia professzora Berlinben, 1865-ben a berlini Egyiptológiai Múzeum igazgatója.

⁵⁹ Gróf Széchényi Istvánnak mint az MTA működésére befolyással lévő személynek az említése minden bizonnyal összefügg azzal, hogy a gróf – döblingi tartózkodása alatt – éppen 1858-ban, az Akadémia tervezett új működési szabályzatával egyet nem értve fogalmazott meg egy nyílt levelet, amelyet németül Lipcsében adtak ki. Bővebben lásd Kosáry Domokos: *Széchényi Döblingben*. 2. kiadás. Budapest, 1991. 162–164.; Bártfai Szabó László: *Gróf Széchényi István levele a Magyar Tudományos Akadémiához 1858-ban*. (= Adatok az MTA és a XIX. század első felének történetéhez. II.) Budapest, 1929.

⁶⁰ A levél lelőhelye: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen-Nachlass

IV.

(Érdy János levele Theodor Mommsennek, 1859. január 30.)⁶¹

Wohlgeborner Herr Professor!

Ich habe die Ehre Sie davon n Kenntniz [sic!] zu setzen, dass es mir nie in den Sine [sic!] kam, Varsányi Hindernisse zu bieten, die Wachstafeln abzeichnen zu können. Ich that nur die Frage: Ob es nicht zweckmäßiger [sic!] wäre, wenn Euer Wohlgeboren die von Kliegl im J[ahre] 1857 mit vielen Fleisze [sic!] gefertigten Zeichnungen behalten würden? und zwar that ich diese Frage darum; weil Varsányi die Schatzkammer der graner [sic!] Domkirche zeichnet, und selten nach Pest kömmt.

Sollten aber Euer Wohlgeboren ein persönliches Vertrauen zu Varsányi haben, so stehe ich ihm jede Stunde, wann es ihm beliebt zu Gebote.

Dies war stets meine offene Erklärung, und ist es auch jetzt; wurde ich von Andern miszdeutet [sic!], so bin ich unschuldig daran.

Als wir im Sept. 1857 die Ehre hatten, konnten sich Euer Wohlgeboren von meiner Mittheilsamkeit überzeugen [sic!], und es gereichte mir zum Vergnügen, mit einem mit Recht so berühmten Manne angenehm machen zu können; und auch jetzt wenn ich Ihre Absicht und Ihren Wunsch recht verstehe, werde ich sie mit dem grössten [sic!] Vergnügen erfüllen.

Genehmigen Euer Wohlgeboren den Ausdruck meiner vollen Achtung.

Pest, Jan. 30. 1859.

Dr. Johann Érdy

V.

(Kubinyi Ágoston levele Theodor Mommsennek, Pest, 1858. november 18.)⁶²

Wohlgeborner Hochverehrter Herr!

Indem ich mit Ihren geschätzten Schreiben vom 23. Oktober [aufenden] J[ahre]s auch das mich betreffende Diplom des "Istituto di corrisponzenza archeologica" erhielt, habe ich die Ehre Eure Wohlgeboren sowohl hiefür als für Ihre gefällige Empfehlung zu der mir erwiesenen Ehrenbezeugung meinen verbindlichsten Dank abzustalten, und ich werde mich bestreben, dieser Auszeichnung geziemend zu entsprechen.

Seit der Zeit, als wir die Ehre hatten Eure Wohlgeboren hier zu verehren, ist unsere Sammlung von Steindenkmälern abermals mit 23 Denksteine, welche von Alt-Ofen, dem römischen Aquincum hieher übertragen wurden, vermehrt worden. Auch steht die Erlangung mehrerer solchen Denksteine in Aussicht.

Indem ich Ihnen zu Ihren interessanten wissenschaftlichen Forschungen die beste Gesundheit und Ausdauer wünsche, zeichne ich mit besonderer Hochachtung

Euer Wohlgeboren

Pest, am 18. November 1858.

ergebener

August v. Kubinyi

⁶¹ A levél lelőhelye: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen-Nachlass. A levelet más forrásból, néhány olvasati hibával, például a levél írójának névét elírva, közölte: Wollmann: *Briefe*, 72.

⁶² A levél lelőhelye: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen-Nachlass. Kubinyinak ez a levele éppúgy, mint a következő kettő, a Magyar Nemzeti Múzeum fejléces papírján.

VI.

(Kubinyi Ágoston levele Theodor Mommsennek, Pest, 1864. december 1.)⁶³

857. Von der Direktion des ung. National-Museums

Wohlgeborner Herr!

Vor einigen Wochen erhielt ich von dem Sekretär des siebenbürgischen Museum-Vereins Herrn Heinrich Finály einen Brief, wodurch ich in die Kenntniß gesetzt werde, daß Euer Wohlgeboren die photographischen Abbildungen der in unserem Museum befindlichen römischen Wachstafeln wünschen, in Folge dessen ich mit mehreren hiesigen Photographen Rücksprache nahm, doch jeder meinte, die Tafeln selbst, da sie zu wenig hervorragende Lichtpunkte besitzen, seien zur Photographie nicht geeignet, wohl aber die vorhandenen, getreuen Abzeichnungen derselben; wonach ich ein solches, wohlgelungenes Bild anfertigen ließ,⁶⁴ und zur Probe beiliegen zu überhanden die Ehre habe, mit dem Bemerkten, daß das erste Exemplar eines jeden dieser Bilder 3, die übrigen Exemplare je 1 fl österreichische Währung kosten würden. Ich bitte daher Ihre Willensmeinung mir gefälligst zu wissen machen zu wollen.

Mit besonderer Achtung
Euer Wohlgeboren
Pest, am 1. Dezember 1864.

ergebener Diener
August v. Kubinyi

VII.

(Kubinyi Ágoston levele Theodor Mommsennek, Pest, 1865. március 11.)

119. Von der Direktion des ungarischen Nationalmuseums

Wohlgeborner Herr!

Am 1. Dezember v[origen] J[ahre] Zahl 857 hatte ich die Ehre Eure Wohlgeboren die Photographie eines in unserem Museum befindlichen Wachstafel zu schicken, war aber bisher nicht so glücklich Ihre diesfällige Willensmeinung zu erfahren, weshalb ich auch bitte, mich hierüber mit einigen Zeilen gefälligst verständigen zu wollen. – Ist wohl Ihr beabsichtigtes Werk, die römische Epigraphie betreffend, von welchem Sie so gefällig waren, ein Exemplar unserer Bibliothek zu versprechen, schon erschienen?

Mit besonderer Achtung
Euer Wohlgeboren
Pest, am 11. März 1865

ergebener Diener
August v. Kubinyi

An den W. Herrn Prof. Theodor Mommsen in Berlin

⁶³ A levél lelőhelye: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Hnadschriftenabteilung. Mommsen-Nachlass

⁶⁴ Az 1. folio rectójának margóján a következő szavak olvashatók: „1 photographisches Bild”. A melléklet nincs meg.

VIII.

(Oklevél Arany János titoknok és B. Eötvös József elnök aláírásával)⁶⁵

Az Ő Császári és Apostoli Királyi Felsége különös oltalma alatt álló tudomány művelése és terjesztésére s egyszersmind a magyar nyelv emelésére alapított Magyar Tudományos Akadémia

Mommsen Tivadar Urat

1867. január 30-án külső levelező taggá választotta, s ezen oklevél erejével társának ismeri. Pest, 1867. január 30-án.

IX.

(Kísérőlevél az előbbi oklevélhez; magyar és német nyelvű, kéthasábos)⁶⁶

Igen tisztelt Úr!

A Magyar Tudományos Akadémia, Kegyedet Tisztelt Úr, azon nagybecsülés nyilvánítása végett, melylyel fényes irodalmi érdemei iránt viseltetik, folyó 1867. január 30-án tartott Nagygyűlésén Külső Levelező Tagjául választotta.

Különös örömemre szolgál ezen tanuságtételét a nagybecsülésnek, melylyel mi megannyian a történeti és archeologiai tudományok egyik legérdemesb művelője iránt viseltekünk, ez Oklevél megküldése mellett, ezennel hírül adni.

Teljes tisztelettel maradván

Pest, február 20. 1867.

B. Eötvös Josef
elnök

Hochgeehrter Herr!

Die ungarische Akademie der Wissenschaften hat sich, in ihrer am 30-ten Januar 1867 abgehaltenen Allgemeinen Verhandlung, die Ehre gegeben, Sie zum auswärtigen Correspondirenden Mitglied zu erwählen.

Es ist mir ein besonderes Vergnügen dieses Beweis der Hochachtung, welche mir insgesamt einem der würdigsten Träger der historischen und archeologischen Wissenschaften freudig zollen, Ihnen, hochgeehrter Herr, mit Beifügung des Diplomes, kund zu geben.

Hochachtungsvoll

Pest den 20ten Februar 1867

B. Jos. Eötvös
Präsident

⁶⁵ Az oklevél lelőhelye: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen II. 215.

⁶⁶ A levél lelőhelye: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen II. 216. A levélre rájegyzett iktatószám: 145/K